

VAJDA KORNÉL

Kérdőjelek két csodálatos sorozat ürügyén

Nagyon-nagyon régen, még az ántivilágban csak hivatásos (és persze állami) kiadónak volt joguk, lehetőségük, mandátumuk arra, hogy könyveket kiadjanak. Lassan, lassan, persze spontánul, a rendszer egyre erősödő szenilitását, szinte a Monarchia slamposságára emlékeztető ostobaságát kihasználva elkezdtek olyan **nemkiadók** is könyveket közrebocsátani, mint a könyvtárak. Sőt! E nemben a könyvtárak jártak az élen. Nem véletlen, hogy könyvtári (és könyvtárban, a pécsi megyei könyvtárban rendezett) rendezvény volt az is, amely először foglalkozott hivatalosan és mintegy engedélyezőleg (a konferencia főelőadója az MSZMP KB kulturális osztályának vezetője volt) az ún. nem hivatalos könyvkiadók kiadói tevékenységével. Nos, az érintettek hamar kaptak az alkalmon, lehetőségen. Elsősorban a könyvtárak, akik már bele is fogtak ebbe a munkába. Nem e sorok célja, hogy a könyvtárak kiadási tevékenységéről – bármily röviden és vázlatosan is – szóljon. Azt az állítást azonban bátran megkockáztathatjuk, hogy az amúgy is élenjáró (hogy egy abból a korból származó szép kifejezéssel éljünk) könyvtárak közül az OPKM volt a legjobb. Nem igazolnám (bár nem lenne nehéz) ezt az állítást, mindössze arra a máig kiemelkedő jelentőségű sorozatra hívnám fel a figyelmet, amely a legnagyobb (és legtöbbször világszinten is a legnagyobbak közül való) magyar pedagógiatudósok munkáit adta ki újra, vagyis Fináczyt, Prohászka Lajost és a többieket. Nos, nem ennek a sorozatnak a folytatása, hanem teljesen új kezdemény volt a *Tudós tanárok – tanár tudósok* immáron kisebb könyvtárt betöltő sorozata, illetve a kissé későbbi, de az előbbivel sokszorosán harmonizáló *Mesterek és tanítványok* című sorozat. (És persze ezek a munkák nem újrakiadások voltak, hanem egytől-egyig eredeti, modern feldolgozások.) Nem zárójelben kell megjegyezni, hogy mindkét sorozat ötletgazdája, kimódolója és megvalósítója, mindkét sorozat éppen nem csak névleges szerkesztője az a Jáki László volt és maradt, akiről legszívesebben Szerb Antalnak Németh Lászlóról mondott szavait parafrazeálnánk: neki egy hónap alatt több szerencsés terv jut az eszébe, mint másnak két élet alatt, de ennél sokkal különösebb, hogy terveit meg is szokta valósítani

A két sorozat még (és remélhetőleg igen sokáig) folyamatban van, s megérdemelt és osztatlan sikert aratott, sőt arat – folyamatosan. Nemcsak kiemelten méltányoló recenziók, ismertetések vallanak erről, nemcsak az, hogy vezető tudományos és szakfolyóiratok szólnak darabjaikról felsőfokon, de – talán ez az igazi siker – lopnak is belőlük, bőségesen. Jogi visszásságoktól félve e sorok írója nem mer konkrét példákat hozni (tucatsyi áll rendelkezésére), de tény, hogy igen gyakori, nem is akármilyen szakpublikációkban, szakkönyvekben az olyan passzus, amely e két sorozatból vétetett, idézőjel nélkül, szó szerint. A *KéN* hasábjain persze fölösleges lenne átfogóan bemutatni, mélt-

tatni, e két sorozatot, hisz a lap olvasói számára ismert dolgokat mondhatnánk csak. Ráadásul nem is az a szándékunk, hogy a sok-sok szakszerű méltánylás, elismerés mellé egy dilettantisztikusát is mellékeljünk. Inkább csak e két sorozat ürügyén elmélkednénk, elsősorban arról, hogy milyen kérdéseket, problémákat vetnek fel. Persze nem egy-egy kötetről lenne és lesz szó a továbbiakban, hanem a két sorozat mögött álló alapkoncepcióról, pontosabban alapkoncepciókról, filozofikusan szólva, a Voraussetzungenokról, azokról az elméleti tételezésekről, amelyek ki nem mondatnak egyik konkrét munkában sem, hallgatólagosan azonban mindegyik lehetőségi feltételeit képezik. Ezek az alapkoncepciók persze igaznak, mélyen igaznak, mindenki által elismertnek tűnnek. De kérdőjelek is illeszthetők utánuk. Hogy mennyire jogosan, hogy mennyire érvényesen, hogy a sorozatok alapjellegét mennyire mélyen és igazán érintők ezek a kérdőjelek, döntse el az olvasó!

A *Tudós tanárok – tanár tudósok* már címében azt sugallja, hogy az igazi, a jó, a nagy tanár – természetesen - tudós is, vagy elsősorban az, vagy annak is beválna, beválhatott volna, hogy jó lenne, ha minden tanár, vagy legalább a tanárság krémje tudós (is) lenne. E témáról még a szűkös magyar nyelvű szakirodalomban is cikkek százai szólnak, és mind-mind igenlőleg. A tudós tanár az eszmény, a minta, a csúcs. Biztos, hogy ez – így – igaz? Nos, korántsem. Gondoljunk csak (egyelőre csak) arra, hogy a tanárképzés most is, és szinte mindenkoron (a bolognai folyamatot is nyugodtan belevehetjük az állításba) két szinten történt, történik. Az egyetemen (vagy a MA-képzésen), illetve a főiskolán (illetve a BA-képzésen) egészen mások nemcsak a követelmények, de az eszmények is. Az első esetében – engedjük meg egyelőre – a tudósképzésen van a hangsúly, ami mögött az a koncepció áll, hogy az e képzésen átesettek majd a tudományukkal, szakjuk tudományos előadásával fogják egyúttal (mintegy származékosan) nevelni is hallgatóikat, diákjaikat, míg a második esetben a főcsapás iránya a pedagógia csinjának-bínjának kitanulása, azoknak a „fogásoknak” az elsajátítása, begyakorlása, amelyek segítségével a diákok „megfoghatók”, tanulásra készíthetők, olyanná alakíthatók, akik aztán a tananyagot is elsajátítják. (Mindez persze durva egyszerűsítés, de azért talán nem durva tévedés.) Így hát a tudós tanár legalábbis nem mindenki, nem minden tanár – hivatalból kitűzött – eszménye. „Csak” a tanárság egy részét, és most teljesen mindegy, hogy mekkora, nagyobb vagy kisebb részét illetőleg áll, vagy tartható fenn. De ezt csak előljáróban jegyeztük meg, sokkal fontosabbnak és érdekesebbnek tartunk egészen más instanciákat. Így például azt, hogy a tudós tanár sokszor egyáltalán nem jó tanár is egyúttal. A sorozat kötetei erről nemigen árulkodnak. Aki ott szerepel, az mind nagy tudós és egyúttal nagy, kiváló, remek tanár is. Pedig... Pedig bizony a sorozat hány főhőséről tudjuk (visszaemlékezésekből, róluk szóló tanulmányokból stb.), hogy nemcsak nagy tanárok nem voltak, de – minden tudományuk ellenére (vagy éppen nagy tudományuk okán) – csapnivaló tanárok voltak. És nemcsak a mindenkori tanügyérek vélekedése szerint, nem azért, mert nem tartották meg pontosan az előírásokat, mert eltértek a tanmenettől, mert nem, vagy nem jól „fegyelmeztek” stb., stb., stb. Csapnivalóak voltak, mert... Igen sok okból. Gondoljunk – egyelőre – nagyon jó tanárookra, akik szívből utálták, hogy tanárkodniuk kellett. Költők, írók, tudósok szerettek volna inkább lenni, teljes erőbedobással, minden idejüket, energiájukat, gondolatukat a költészetnek, az írásnak, a tudománynak, a kutatásnak óhajtották volna szentelni, de –

sajnos, és ez a sajnós néha, nem is túl ritkán, tragédiát jelentett – a tanári fizetésből kellett megélniük. Mint Arany Jánosnak Nagykőrösön, mint Péterfynek a Józsefvárosban, mint Oláh Gábornak Debrecenben, mint Németh G. Bélának budapesti általános iskolákban stb., stb., stb. Nos, a felsoroltak – ha nem is a tanügyérek szerint – de kiváló tanárok voltak, épp csak nem szívesen, sőt, az esetek többségében, szomorú kényszerből. De a nagy tudósok közt, mármint azok közt, akik kényszerűségből tanárnak mentek, akiknek tanárrá (is) kellett válniuk, azért a többség nem is lett jó tanár. Legalábbis, ha középiskolai tanárságra gondolunk. Szabó Dezső hírhedten rossz tanár volt, de az volt... Hadd ne soroljam a neveket. Nem egy szerepel a sorozat hősei sorában is. Hisz utólag, a tudományos eredmények és produkciók árnyékában a tanárság is megszépülni látszik. A visszaemlékezöket – nyilván önhibájukon kívül – elkábítja a tudományos hír, és úgy emlékeznek, hogy az illető tanárnak is nagyszerű, tisztelve szeretett, szeretve tisztelt és megrajongott valaki volt. Egy-egy furcsa kitétel, egy-egy nehezen (vagy éppen nagyon is könnyen) értelmezhető jelző, fordulat, szókép árulkodik az ilyesmiről. Például: tanítása olyan magas szintű volt, hogy elszállt a fejünk fölött; nemigen értettük magasröptű gondolatait; néha mintha csak választott kevesekhez szólt volna; mintha csak magának adott volna elő; könnyen adott jó jegyeket, hisz mindannyiunkat nagy szárnak tartott; stb. A sorozat kötetéből ki-ki számos ilyen fordulatot emelhet ki.

És ez természetes is. Ma már (legalábbis Amerikában) általános közvélekedés, hogy az igazi tudós még csak nem is egyetemi tanár. Nem, mert a tanárkodás, még professzori szinten is, „favágómunka”, visszatart a kutatástól, az önálló tudományos tevékenységtől. Az igazi tudós, egyáltalán a tudós nem a katedrákon található, hanem a nagy agytrösztökben, a kutatóintézetekben és laboratóriumokban. Az egyetemi tanárok pedig úgy vészeli át ezt a helyzetet, úgy tudnak (és csak úgy tudnak) tudósok maradni, ha sokéves ösztöndíjakat szereznek, amelyek tartama alatt nem kell előadniuk. De gondolhatunk valami egészen másra is. Arra, amit a tudományelméletek (Bochenskitől Feyeraabendig, Habermastól Heintelig, Schulztól Kutscheráig, Stegmüllertől Wuchterlig és tovább) a nagy dichotómiának neveznek, jellemeznek. Amint egyikük írja: *„Pszichológiai szempontból a tudomány ismeretszerző és ismeretalakító tevékenység. Ennek a két mozzanatnak kölcsönös viszonya sem az egyesben, sem bármely korban a tudományművelők átlagában nem állandó és a legkritikább esetben összhangzatos. Nevezetesen vannak korok, melyeknek főigyekezete az előző nemzedékektől kapott tudáskincsnek hű megőrzése és továbbadása, mint a régi egyiptomiaknál, indusoknál, az alexandriaiaknál, a kezdődő középkorban. Ismét máskor az újnak keresése, a továbbépítés, gyarapítás igyekezete van a tudományos törekvések előterében, mint a 16. század óta. Az egyes tudós is vagy inkább a kész ismeretek elsajátítására törekszik (tanultság, erudíció), vagy új ismeretek lelésére, kutatására adja magát.”* Nos, nyilvánvaló, hogy tanárnak az első típus felel meg inkább. Csakhogy – mint olvashattuk – a 16. század óta más csillagkép alatt élünk. Sőt egyre inkább. Ma már tudósnak szinte kizárólag és egyre nagyobb mértékben és intenzitással a második típusba tartozók számítanak. Akkor hát hogyan legyen a tudós tanár?

Aztán gondoljunk csak bele! A *Tudós tanárok – tanár tudósok* köteteti fölös számban szolgáltatják a példákat arra, hogy a középiskolában tanító tényleges vagy leendő tudósok (tudós tanárok) mint törekedtek arra, hogy végül is egyetemi tanárok legyenek.

(Csaknem mindegyikből az is lett.) Vagyis ők is menekültek a pályáról, épp a tudomány, a tudósság érdekében, érdekéből. És ha akkor így volt, mert így volt, mennyire inkább így van és mennyivel inkább így lesz a közeljövőben! Van persze példa, persze igen csekély mennyiségű, az ellenkezőre is. Idehaza a legszebb, legőszintébb vallomás Sík Sándor szájából hangzott el, aki valóban mélyen és szívből sajnálta, hogy „elvették tőle” oly kedves (piarista) gimnazistáit és professzori katedrára „számúzték”. De azért gondoljunk még az ő esetében is arra, hogy a szegedi katedrán nem az egyébként annyira szeretett irgalmasnővér tanítványokat tanította legszívesebben, hanem válogatott kis körét, a Radnóti Miklósból, Ortutay Gyulából, Tolnai Gáborból és Baróti Dezsőből (Radnóti kivételével csupa későbbi professzor és akadémikus) álló „szegedi fiatalokat”. Vagyis még az egyetemistákon belül is egy szűk elitnek volt az „igazi” tanára. Sapienti sat.

De hát nem csak erről, nemcsak ennyiről van szó kérdőjeleink esetében. A sorozat persze nem tárgyal tudatlan, buta tanárokat. Hogy is tárgyalhatna. Ám hogy az ilyeneknek is van szerepük, néha kiemelkedően nagy szerepük a tudomány területén (is), aligha tagadható. Elég csak néhány nagy tudós visszaemlékezéseit, nyilatkozatait lapozgatni. Schütz Antal egyetemista korában a teológiai kar eleddig legmélyebb mélypontján volt. És éppen ez volt kihívás, óriási kihívás Schütz számára. Mivel tanárai csapnivalóak voltak, szakjukhoz alig-alig értők, azért (mintegy daczból, kivagyiságból) vetette bele magát a legmagasabb szintű (scheebeni) dogmatikába, az egzegetika legújabb eredményeinek studiózásába stb. Szűcs Jenő, bizonyonnyal a múlt század legnagyobb magyar történészeinek egyike, egyszer arról vallott, hogy hírhedten pocsék középiskolai történelemtanára miatt vált történésszé. Meg akarta mutatni, hogy lehet a történelmet másfépp is felfogni, tanítani, tanulni, művelni. Kant addig tanulta és tanította (szó szerint) Baumgarten fertelmes és primitív metafizikáját, amíg meg nem írta – helyette – *A tiszta ész kritikáját*. Heidegger addig veszködött enyhén szólva középszerű teológiatanárával, amíg rá nem tört a lét értelmének kérdése (a *Sein und Zeit* alap gondolata). Sorolhatnánk tovább a példákat, akár odát is zenghetnénk a rossz tanárokról, de hát nem ez lenne a célunk. Inkább csak annak a megkérdőjelezése, hogy hát valóban olyan általános és minden igényt kielégítő-e a valóban tudós tanár. Hogy nincs-e valami kis baj azért a sorozat alapeszméjével.

Ma már nem igazán divatosak a szórakozott, életidegen professzorokról szóló viccek, anekdoták. A professzorok is megtanulták, kivált Amerikában, de valamelyest idehaza is, hogy pozitív imázsra van szükségük, hogy világfinak, playboynak, sikerembernek kell álcázniuk magukat. Ám a valóság lassabban alakul, mint az imázsképzés, és a tudósok egy jó része ma is afféle félbolond számba megy. Kivált, ha nem egy-egy partin, fogadáson kell alakítania azt, amit elvárnak tőle, hanem diákjai előtt napi több órában, éveken keresztül. És akkor óhatatlanul kiderül róla, hogy... Ez pedig nem eszmény a diák számára, hanem inkább riasztó ellenpélda.

Soroljuk még a kérdőjeleket a Tudós tanárok ürügyén? Nyilván lehetne, de térjünk át inkább a másik sorozatra, a *Mesterek és tanítványokra*. Itt persze egészen másról van szó. Nem a középiskolai tanárságról, hanem a legmagasabb tudományos szintű képzésről, inkább a posztgraduális képzésről, mint magáról az egyetemi tanításról. A tanítványok itt nem hallgatók, hanem leendő és egyre inkább egyenrangú tudóstársak, akik a

Mester lábainál ülve lettek maguk is mesterré. Egy-egy Mester körül iskola alakul ki, az iskola tagjai továbbviszik, hasznosítják a Mester tanításait, meglátásait, koncepcióit. A tudomány – nyilvánvaló – kollektív alkotás, egymás eredményeire építve kumulálják a tudósok az egyre hatalmasabb ismeretanyagot, egy-egy probléma szárazsága (kivált megoldása) a legtöbbször nem fér, nem férhet bele egy ember életébe, a megkezdett munkát folytatni szükséges, és ki tudná ezt jobban tenni, megtenni, mint az, persze sokkal inkább azok, akik közvetlenül a Mester indíttatásait képesek folytatni, akik az elsődleges forrásból merítettek. Mindez igaz, vagy legalábbis nagyon igaznak látszik. Ám kérdőjelek itt is kitehetők, kiteendők. Annak idején, a hatvanas években világszerte nagy port vert fel Thomas Kuhn amerikai tudománytörténész és filozófus munkája (magyarul *A tudományos forradalmak szerkezete* címmel jelent meg, igaz, csak 1984-ben). Ez a könyv azt állította és dokumentálta, hogy – témánk érdekében kissé parafrázáljuk állításait – egy-egy Mester kialakít egy-egy tudományos paradigmát. Ezt a paradigmát, tudományos teóriát, világmagyarázatot veszi aztán át a „normál” tudomány, ezt tanítják az egyetemeken, ezt foglalják össze kézikönyvekben, ez a kötelező anyag, mindenkinek ezt kell vallania, ha a tudós, a szakember címére igényt tart. Ez a paradigma minden új jelenséget, eredetileg neki ellentmondó tényt is „lefoglal”, magába épít, hisz a paradigma megkérdőjelezhetetlen. Illetve! Egy idő után mégiscsak megkérdőjeleződik, túl sok lesz a neki ellentmondó, a paradigmába már csak kinnal-keservvel beépíthető jelenség, adat, tény stb. Jön egy új Mester és új paradigmát állít fel. A régi hívei persze nem hisznek neki, ám lassan kihálnak. Nem meggyőződnek az új paradigma adekvátabb voltáról, csak – ők maguk – megszűnnek létezni. A Mester lábainál persze tanítványok ülnek, akik – természetesen – az új paradigma elkötelezettjei. Egy idő után immáron az új paradigma lesz a „normál” tudomány. Aztán pedig – lásd mint fent. Ha a kuhni koncepció (paradigma) felől nézzük, akkor egy kissé másként fest a Mesterek és tanítványok oly idealisztikusan elképzelt (és megvalósított) csodája. Kuhn felől nézvést a tanítványok inkább ellenszenvesnek, a haladás, az újabb és újabb paradigmák keletkezésének, kibontakozásának akadályozóinak tűnnek, tűnhetnek. Hol a határ? Meddig érdemes, szükséges követni a Mestert, kiépíteni az ő paradigmáját, és honnantól datálódhat a káros és kártékony konzervativizmus, a minden újdonság iránti ellenszenv, a paradigmába nem illő dolgoknak mégiscsak a régi paradigmába való beleerőltetése? Kuhn koncepciója persze – elsősorban nyilván a tudomány haladásának kumulatív modellje elvetése, sőt figyelembe sem vétele okán – mára már (lényegében persze a hetvenes évektől) megdőlt. Ám részizgazságait nehéz lenne cáfolni. A példák száma szinte végtelen. Olyan nagymesterek, mint a magyar nyelvészetben mondjuk Pais István és Bárczi Géza, nem maguk ugyan, de tanítványaik révén, évtizedekre megakadályozták, hogy korszerű, modern nyelvészet alakuljon ki hazánkban. Olyan „szuper-nagymester”, mint a filozófiában Kant, csaknem száz évre lehetetlenné tette – tanítványai, az újkantianusok révén –, hogy igazi filozófia (metafizika) műveltessék. Rövidebb időre szólóan, de ezt tette a mai analitikusok Mestere, kultikus figurája Carnap is, egészen Dummettig. Nem sorolnánk a példákat, ki-ki bőségesen lelhet a mienkéinél sokkal jobbakat is.

Beszélgünk inkább arról, hogy vajon a tanítványok, az egy-egy Mester lábainál ülők – általában – mennyiben vitték előre a tudományt. Mennyire érdemes figyelő szemün-

ket rájuk vetni. Rájuk, a tanítványokra. Hisz kétségtelen, hogy mondjuk a nagy Ranke tanított meg számos nemzedéket arra, mi is a forráskritika, mi is a forráskezelés. Történelemszprofesszorok százai (ha nem ezrei) voltak Ranke tanítványai. Ám ha valaki a történettudomány története iránt érdeklődik, ha nagy történészek munkáit kívánja olvasni, aligha nyúl Ranke-tanítvány könyvéhez. Hanem a nagy Ranke-elleneseket fogja forgatni. Azokat a Ranke-kortársakat, akik hangsúlyosan nem Ranke-tanítványok voltak. (Élükön a csodálatos Burckhardtal.) Dilthey nyilván a nagymesterek közül való. Tanítványainak több tucatja kapott katedrát. Könyveik száma szinte végtelen. Neveik mégis kihullottak a filozófiai diskurzusokból, ma már (de tegnap sem) ki sem olvasott, olvas Mischt, Nohlt, Sprangert, Rothackert, Littet stb. A kor igazi, ma is aktuális filozófusai nem Dilthey-tanítványok voltak. A sorozatcím persze nem mondja ki, de hallgatólagosan érezteti, hogy az igazi Mesternek tanítványai vannak. Hogy ez mintegy hozzátartozik a Mester-mivolthoz. Hisz korrelatív fogalmakról van szó. Mitől lenne valaki Mester, ha nincsenek tanítványai? Ám végezzünk ellenpróbát! A Mester szónak ugyanis van (adható) más értelmezés is. Nem valakinek, valakiknek a Mesteréről van szó, hanem egy szaknak, egy tudománynak, egy szellemi terrénumnak a Mesteréről. Annak pedig nem föltétlenül vannak tanítványai. Mint ahogy – sokszor – nincsenek is. A nyelvészetnek mint tudománynak bizonytalán egyik legnagyobb hazai mestere volt Gombocz Zoltán. Vannak, voltak Gombocz-tanítványok? A magyar történetírás egyik legnagyobb Mestere kétségkívül Szekfű Gyula. Voltak Szekfű-tanítványok? Maga a Mester több ízben is nyilatkozott arról, hogy nincsenek, nincs egy szál sem. (Tette ezt minden keserűség nélkül, objektív megállapításként.) Volt tanítványa a bizonytalán legnagyobb magyar filozófusnak, Pauler Ákosnak? Tudjuk, hogy nem volt. Akik voltak, egytől-egyig jelentéktelenek. Hallgatták őt az egyetemen és lelkesültek érte. Hegel állítólag úgy nyilatkozott halálos ágyán, hogy egy ember (mindössze egyetlen egy) értette őt, az is félreértette (Rosenkranzra gondolt, akinek halhatatlan érdeme nagy Hegel-életrajza és az egyetemi előadások kiadása). Voltak tanítványai Fülep Lajosnak? Pedig benne aztán igazán dühöngött a pedagógiai furor.

Hankiss Elemér legújabb könyve, az *Ikarosz bukása* élén különös köszönetnyilvánítás olvasható. Az angolszász divattal szemben, amelynek korábbi munkáiban ő maga is szívesen hódolt, ezúttal nem a munkáját segítő tanszékeknek, tudományos intézményeknek, kuratóriumoknak, ösztöndíj-osztogatóknak (stb.) mond köszönetet, hanem azoknak, akiktől legtöbbet tanult, akiknek ily módon életművét is köszönheti. Könyvélményekről, nagy könyvek íróiról, filozófusokról, történészekről, pszichológusokról, szociológusokról, írókról (stb.) szól, javarészt olyanokról, akiket csak olvasmányokból ismerhetett, személyesen, Mesterként semmiképp. De egy bekezdést kapnak tanárai is. Csupa olyan férfiú, akik tanították őt, ám egyetlen egy olyan sem, akitől – témáihoz, könyveihez, világlátásához – a legcsekélyebb segítséget is kaphatta volna. Szóval olyanokról, akik ezért-azért, emberi nagyságuk, jóságuk, megértésük (stb.) kapcsán hálára kötelezték, csodálatát, szeretetét vívták ki, de akik Mesterként szóba sem jöhetnek. Megint csak: sapienti sat.

Különösebb elmeél nélkül is belátható, hogy a fentiekben elmondottak enyhén szólva sem igazán meggyőzőek. Példát és ellenpéldát mindenre lehet mondani, találni. Az általam felsorolt példák ráadásul igen nagy szórást mutatnak. Nincs bennük semmi

rendszer és módszer, semmi reprezentativitás. A pedagógiában és a tudományok történetében járatosak százszor ennyit tudnának mondani mindkét sorozat védelmében. Akkor hát miért adtam elő kérdőjeleimet? Semmiképp sem azért, mert lejáratni, „megtámadni” óhajtottam volna e két sorozatot. Hisz őszintén bámulom őket, igen sokat tanultam belőlük, hasznukat szinte beláthatatlannak vélem. Ám azt hiszem, jó, ha mindenkör megvizsgáljuk az előfeltételeket, a Voraussetzungeneket, a ki nem mondott, le nem írt alapgondolatokat, amelyekeken mégiscsak nyugszanak a megjelent munkák. Ha ezt megtettük, nem úgy fogunk sorozatokat kiadni és megbámulni, hogy eleve immunisak vagyunk az ellenérvekkel, a kétségekkel szemben. És akkor azoknak a szemükbe is nézünk. Elmondjuk (persze épp csak pár sorban), hogy a tanítványok nem feltétlenül epigonok. Hogy az iskola (tudományos iskoláról, a tanítványok nemzedékeinek soráról van szó, nem skóláról) nemcsak úgy jellemezhető, mint a nagy Goethe tette. (Aki tudvalóval azt írta volt: „Az iskolát úgy kell tekinteni, mint egyetlen embert, aki száz éven át csak önmagával beszél, és önmagának, lehet bármilyen alantas, mindenekfelett tetszik.”) Hanem van, lehet annak egészen pozitív értelme, jelentősége is. Amint van a sorozatban közölt iskolák döntő többségének is.

Ami pedig a tudós tanárokat illeti: e sorok írójának – minden érdeme nélkül – tudós tanárok tucatját volt módja hallgatni, bámulni, csodálni. Végtelen hálával tartozik nekik. Ám úgy véli, és kérdőjeleiket azért is sorakoztatta, hogy nem elvárható, nem kikövetelhető, nem igényelhető, hogy a tanárok tudósok (is) legyenek. Hogy ha azok, akkor egyrészt valami csoda történt, a dolog isteni kegyelemnek köszönhető, másrészt ez csak és kizárólag a tanítványnak, a hallgatónak, a diáknak jó. Magának a tudós tanárnak szinte fel- és megoldhatatlan ellentmondás, sokszor valóban tragédia. És ha vannak, mert vannak, akik megoldják, feloldják ezt az ellentmondást, akkor megint csak a jóistennek kell hálát adnunk, mert csoda történt – ki tudja hogyan. De ha az nem is tudható, azért ezeket a nagyszerű és bámulatra méltó eseteket érdemes, szükséges megörögzíteni, leírni, egy sorozatban közreadni.